

Жарко ЛЕКОВИЋ*

ГРАЂА О ДРОБЊАЦИМА У АРХИВИМА ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ

Сажетак: Расвјетљавање прошлости дробњачког племена није могуће само на основу истраживања у архивским установама Црне Горе. На основу докумената из архива Србије и Црне Горе могуће је реконструисати збивања на територији Дробњака.

Документа која се односе на Дробњак могу се наћи у Музеју на Цетињу, Државном архиву Црне Горе, у Архиву Историјског института Црне Горе у Подгорици, Завичајном музеју у Пљевљима.

Вриједна документа о историји дробњачког племена чувају се и у Архиву Србије, Архиву Српске академије наука и умјетности, у Архиву Војноисторијског института у Београду и Историјском архиву Београда.

Посматрано у цјелини, грађа из архива и библиотеке Црне Горе и Србије има изузетан значај за изучавање низа појава и процеса у нашем друштву.

Архивску грађу о Дробњацима у архивима наведених држава сачињавају документа од посебног значаја, која до сада углавном нијесу објављивана, а представљају јединствену цјелину сачуваних докумената из периода XIX и прве половине XX вијека.¹ У сваком случају, потпуно расвјетљавање прошлости дробњачког племена у XVIII и нарочито XIX вијеку није могуће само на основу истраживања у архивским установама Црне Горе. Ово тим прије што ослободилачки покрети на подручју Дробњака чи-

* Др Жарко Лековић, Историјски институт ЦГ, Подгорица

¹ Документа из турских државних архива нијесу довољно истражена. Највише захваљујући Кемури Шејх Сејфудину и документима објављеним 1900. године у Сарајеву, која је користио и Ахмед Аличић, могу се бар донекле реконструисати поједини догађаји у Дробњацима.

не јединствен процес са национално-ослободилачком борбом коју је током XIX вијека, све до слома Турског царства 1912. водио српски народ.

О Дробњацима постоји свега неколико студија и монографија, које се темеље на изворима од којих већина раније није публикована. Према значају, на првом мјесту налази се грађа из архива на Цетињу и у Београду. Проучавајући бројне фондове, могуће је утврдити да они није су потпуни и да су поједина документа својевремено нестала. Зато је у радове потребно уносити и податке који се налазе у књигама регистра или протокола који, иако шури и непотпуни, могу бити од помоћи будућим истраживачима. Уосталом, расположива архивска грађа и њен карактер утичу на методе обраде неких питања, опредјељују структуру књиге и начин њеног приређивања. У зависности од бројности и разноврсности архивске грађе и њеног квалитета, могу се у већој или мањој мјери разматрати и анализирати одређена питања и њихова укупна проблематика.

Неки од фондова, чак и оних обимнијих, нажалост су и до данас потпуно несређени.²

Прошлост Дробњака или било ког другог племена не може се свеобухватно изучавати без озбиљних документованих анализа и објективних мишљења. Зато је постојала пуна оправданост за научну обраду Дробњака на основу истраживања архивске грађе, објављених извора и поузданије литературе. Приликом израде оваквих радова, неизбјежан је сусрет са одређеним методолошким проблемима који произилазе из обима и карактера грађе. Обиље података о појединим догађајима и процесима налаже селективан приступ у њиховој обради. На примјер, крајем XIX вијека обраћање књазу Николи било је толико учестало да је селективан приступ у обради ових докумената неопходан. С друге стране, на бројна питања се не може дати одговор јер се још не располаже за то потребним документима.

С обзиром на сложеност и велики број питања која се појављују приликом проучавања племенске структуре црногорског друштва, потребно је на одговарајући начин пратити све историјске појаве. Треба имати у

² Несређеност архивске грађе по појединим фондовима у великом броју архива Србије и Црне Горе, несистематизованост докумената по предметима или каталогима, као и непостојање извјесног дијела изворне грађе као последице ратних разарања, пожара, пустошења и одношења архивске грађе, неминовно се одражава и на сам приступ истраживању.

виду и чињеницу да поједини проблеми из проучавања историје племенског друштва код нас нијесу довољно истражени и проучени, па самим тим ни радови из ове области нијесу довољно заступљени у нашој историографији. Зато је потребно архивску грађу што више приближити читаоцу и на основу тих извора донијети што је могуће цјеловитије закључке.

На основу докумената из архива Србије и Црне Горе могуће је пратити и непосредну сарадњу између Дробњака и Србије, испитивати посредничку улогу овог племена у остваривању контаката и политичких односа између званичних кругова Србије и Црне Горе, њихово стварање војних и политичких савеза и планова о заједничком вођењу ослободилачких ратова против Турске, договоре и спорове о подјели утицајних сфера у крајевима недефинисаних граница Старе Србије.³ Све се то тичало управо највише области Дробњака и сусједних крајева. Многи додири, интерес и утицај Црне Горе и Србије тичали су се, укрштали и рефлектовали управо на подручју Дробњака, као најистуренијег херцеговачког и црногорског племена према Србији.

У Архивском одјељењу Музеја на Цетињу налазе се важна документа политичког карактера у фондовима из доба митрополита Петра I и Петра II, књаза Данила и књаза и краља Николе. Документа која се одnose на Дробњаке могу се наћи и у фондовима *Правийѣлѣсѣвујуићи сенай црногорски и брдски, Приновљени рукойиси*, као и у личним архивским фондовима и заоставштинама. Фондови у овом архиву су систематизовани и сређени хронолошки, по годинама, што истраживачима умногоме олакшава задати посао.⁴

Знатан дио грађе чува се и у Државном архиву Црне Горе на Цетињу. Фонд *Правийѣлѣсѣвујуићи Сенай* је заступљен са 93 фасцикле, које уз књиге Главног протокола државне дације дају обиље података о Дроб-

³ Драгоцјена архивска грађа о Дробњацима чува се у Архиву Србије, Архиву Српске академије наука и уметности, Архиву Србије и Црне Горе, Архиву Војноисторијског института у Београду, Државном архиву Црне Горе на Цетињу, Државном архиву Црне Горе – Архивско одјељење Никшић, Архиву Државног музеја на Цетињу, Архиву Митрополије црногорско-приморске и Архиву Библиотеке Историјског института у Подгорици.

⁴ Архивска истраживања у овом, као и у осталим архивима Србије и Црне Горе, обавио сам у циљу прикупљања грађе за израду магистарског рада „Дробњак у првој половини XIX вијека” и докторске дисертације „Дробњак 1850–1918”, који су успјешно одбрањени на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

њаку. Најзначајнији подаци из протокола односе се на број пореских обвезника по капетанијама. Порески обвезник је углавном био старјешина породице. Први попис пореских обвезника у Црној Гори је спроведен 1863. године и није сачуван, а први попис становништва 1879. године. Као што се да примијетити, овај јединствени фонд је подијељен, па се тако дио архивске грађе чува у Музеју, други дио у Државном архиву.

Сенат је институција државне власти, основана 1831. године. Сенат је требало да буде највиши орган судске и управне власти. Од 1868. године у надлежност Сената стављени су и послови вођења државних финансија. Да би се што јасније разграничиле надлежности Сената, 1874. године формиране су посебне управе Сената: Управа за унутрашња дјела, Управа за финансије, Управа за војне послове, Управа за просвјету и Канцеларија за спољне послове. На челу ових управа били су сенатори, које је за тај положај одредио књаз. У ствари, неограничену власт у земљи имао је књаз, док му је Сенат помагао у руковођењу државним пословима. Састављен је био од најугледнијих племенских главара, са предсједником, потпредсједником и два секретара. Црногорски сенат са свим управама функционисао је до марта 1879. године, када је књаз Никола донио одлуку о његовом укидању. Ова одлука била је условљена потребом да се државна администрација модернизује. Умјесто Сената установљена су министарства, Државни савјет и Велики суд.⁵

У Државном архиву Црне Горе на Цетињу чувају се документа о Дробњацима настала након 1878. године и налазе се у фондовима: *Министарство унутрашњих дјела, Министарство иностраних дјела, Министарство просвјете и црквених послова, Главно школско надзорништво, Обласна школска надзорништва, Министарство војно.*

Послије завршетка ослободилачког рата 1878. године, наступио је дужи мирнодопски период од 34 године у коме се постиже значајан економски преображај. И поред промјена у области законодавства и доношења низа нових законских прописа којима су регулисане разне области друштвеног живота, још увијек се појављује племенска анархија која представља главну препреку бржој модернизацији црногорског друштва.⁶

⁵ Чињенице које нам указују на значај старе установе Сената иду у прилог оним истраживачима и научним радницима који сматрају да наведени фонд треба објединити.

⁶ Због заосталих племенских обичаја посебно је тешко спровођена наплата пореза и других дажбина. Укоријењени традиционални отпор свакој власти у досљедној примјени закона још увијек је присутан, па с тим у вези постоји проблем тумачења за-

Након Берлинског конгреса, Црну Гору су захватиле бројне и разноврсне промјене. Оне су се одражавале на друштво у цјелини. Једна од европских тековина која је брзо ушла у црногорско друштво јесте увођење статистике као општеважеће обавезе. На основу статистичких података се предузимају одређене мјере, доносе одлуке, мијењају прописи.

Развијенији рад службе државе доприноси стварању обиља докумената, па је могуће и темељније излагање историје друштва у овом периоду.

Први званични попис становништва Црне Горе извршен је 1879. године. Војвода Машо Врбича, министар унутрашњих дјела, објавио је *Уредбу о попису становништва* 23. јуна 1879. године. Према Уредби попис је требало да обаве у својим капетанијама капетани са својим писарима и то у року од осам дана од пријема Уредбе.⁷ Крајем године и министар финансија издаје наредбу да се попишу најсиромашније фамилије. Сенат је крајем претходне 1878. године издао наредбу о попису устаничких породица из Херцеговине које се враћају у завичај.

Евиденцију карактеристичну за развијеније државе од 1879. године почиње да води и Министарство војно. Војвода Пламенац издаје наредбу командиру Грубану Церовићу 30. марта 1879. да упише сваког војника који је погинуо, из његовог баталиона, од почетка рата до свршетка, у ком боју, као и број рањеника и то свакога по имену. Такође, био је обавезан да упише и имена војника који су умирали у војсци од разних болести. Сачуван је и војнички протокол баталиона дробњачког по четама са бројем пушака и ножева.⁸

Необјављена архивска грађа у овом, као и у великом броју других архива, и поред тога што не располаже комплетном документацијом, уз објављену архивску грађу омогућава да се прикупи велики број статистичких података и да се реконструишу збивања на територији Дробњака. Међутим, архивска грађа, и поред своје бројности, обилује једноличношћу података, тако да за одређена питања, у првом реду она која се односе на племенску структуру друштва и на племенске установе, као и она

кона. У стварности је видно прожимање обичајног и писаног права. Бројни су спорови имовинског карактера. Врло су честе свађе и туче са тешким посљедицама, док на крвну освету у Дробњацима наилазимо и крајем XIX вијека.

⁷ Државни архив Црне Горе, *Министарство унутрашњих дјела*, 1879, фасц. VII, 1, 2.

⁸ Државни архив Црне Горе, *Архива капетана Грубана Церовића, Војнички протокол баталиона дробњачког по четама са бројем пушака и ножева*, недатирано.

која говоре о односу Дробњака према Црној Гори и Србији, није могуће дати одговор. Архивска документација о наведеним питањима не даје потребне податке у довољној мјери, па су она остала необрађена у цјелини за одређене периоде или у појединим случајевима. Тако, на примјер, ни фонд *Министарства финансија Црне Горе* није у потпуности сачуван и подаци су, нарочито сумарни некомплетни. Сама евиденција је била неуједначена и несистематска па се анализа може кретати само у оквирима расположивог материјала. Треба имати у виду да су после 1878. године на челу капетанија били племенски капетани, који су обављали све управне, извршне, финансијско-административне и судске послове. Капетанија је поред капетана имала једног, врло ријетко двојицу писара.

У Државном архиву Црне Горе на Цетињу чува се Архива, или боље рећи дио Архиве капетана Грубана Церовића, као дио сачуване заоставштине, али докумената овом дробњачком капетану има и у осталим фондовима у истом архиву⁹.

Веома су значајне Дробњачке давије и пресуде 1872–1902, као корпус сачуваних докумената из Началства дробњачког и Капетаније дробњачке, у којима је сачувана аутентична слика живота овог племена уочи и после Берлинског конгреса. Грађа коју су публиковали Бранислав Ковачевић и Маријан Миљић, представља извор првог реда. На почетку књиге приређивачи су уврстили исписе пресуда др Валтазара Богишића из протокола Начелства дробњачког за 1872. и 1873. годину. За остале године протокол није сачуван. Каснији исписивач из Богишићеве библиотеке у Цавтату, др Нико С. Мартиновић је 1955. направио исписе из протокола Начелства дробњачког, али селективно, што је констатовао у својим напоменама, због „сличности и неинтересантности” неких давија. У Богишићевом испису из протокола Начелства дробњачког за 1872. уписано је 29 пресуда, док је Нико С. Мартиновић исписао свега шест. Протокол из Начелства дробњачког налази се у Богишићевој библиотеци у Цавтату.¹⁰

⁹ Државни архив Црне Горе, *Архива капетана Грубана Церовића* – откупљена 2. марта 1960. године од Видака Церовића, садржи 87 докумената. Овај лични архивски фонд садржи документа настала у периоду 1869–1906. године, и дио су заоставштине из канцеларије капетана Грубана. Фонд садржи разне наредбе, пресуде, преглед погинулих и рањених војника, спискове усташких породица, војничке протоколе.

¹⁰ Исписи Нике С. Мартиновића се чувају у Архиву Библиотеке Историјског института Црне Горе (фасцикла 233).

Протокол давија у Дробњачкој капетанији вођен је у двије свеске великог формата, а чува се у Архивско-мемоарском фонду Библиотеке Историјског института Црне Горе. Овај Протокол садржи укупно 442 давије (парнице) са капетановом пресудом на крају сваке од њих. Вођен је од 1886. године закључно са 1902. годином, с тим што недостају давије за 1896. и 1897. годину.

За изучавање Дробњака незаобилазан је и фонд *Поїранични комесаријайи – Жабљак*, укупно четири фасцикле. У првој фасцикли се чува грађа настала у периоду између 1889. и 1908. године, у другој и трећој фасцикли је похрањена грађа из 1909. и 1910. године, док се у четвртој фасцикли чувају документа из 1911. и 1914. године. То су углавном документа политичког карактера, извјештаји са бојишта, испити због разних кривичних дјела, забране, дозволе и молбе за излазак и улазак преко границе као и мјере које су се спроводиле на граници.

У архивима на Цетињу и у Подгорици налази се нешто грађе црногорске војске за период 1914–1916. године, грађа црногорске владе, Црногорског народног одбора за уједињење, Црногорског Црвеног крста, дневници, рукописи и биљешке.

Знатан број докумената се налази у Библиотеци Историјског института Црне Горе у Подгорици. Овдје се у недостатку домаће грађе за период 1916–1918. године може користити грађа коју је прикупио истакнути комита Вуксан Минић. У тој грађи има доста драгоцјених података о активностима комита и њиховом животу, као и о животу у Црној Гори под окупацијом уопште. Али пошто је грађа прикупљена 30–40 година касније, и пошто се углавном темељи на сјећању учесника, треба је прихватити с резервом.

Захваљујући сачуваној грађи, могуће је дати и тачне податке о броју исељених Дробњака и њиховим породицама. Зато је могуће у радовима о миграционим кретањима хронолошки пратити исељавање овог племена у више праваца, од којих су она у Србију најобимнија. За проучавање ове проблематике најзначајније су пасошке књиге које се чувају у Државном архиву на Цетињу. У фонду *Црнојорски сенайи*, књига број 115, налази се *Поименични йроїокол издайиих йасоша народу* за вријеме од 1. јануара 1866. до 19. септембра 1878. године са 187 исписаних листова. У фонду *Минисїарсїва иносїраних дјела*, Пасошко одјељење су књиге број 33, 34, 35 и 36 које овим редом садрже 111, 322, 134 и 248 исписаних листова. Ове књиге су *Поименични йроїоколи издайиих йасоша*

за вријеме од: 1) 14. марта 1879. до 30. децембра 1883. 2) 2. јануара 1884. до 30. децембра 1892. 3) 7. августа 1903. до 17. априла 1904. 4) 27. априла 1904. до 25. априла 1905. године.¹¹

За свако лице коме су издате путне исправе за полазак у иностранство уписани су основни подаци, и то: име и презиме исељеника, завичајно мјесто, назив државе, области или града куда привремено или трајно полази и датум издавања пасоша. Пасошки протоколи за раздобље од краја априла 1905. до краја 1915. године уколико су постојали, нијесу сачувани. Управо зато за исти период није могуће реконструирати цјелокупан списак привремено и трајно исељених лица са подручја Црне Горе. Ова документа би било неопходно сабрати и публиковати у збирци докумената.

Државни архив Црне Горе посједује и листе (спискове) погинулих и рањених у балканским ратовима.

За изучавање црквене историје неопходна су истраживања у Архиву Митрополије на Цетињу. Овдје бих издвојио фондове *Ејархија захумско-рашка*, *Миџројолија црнојорско-јриморска*, *Консисџорија цетињска* и *Консисџорија никшићка*. У Државном архиву Црне Горе чува се фонд *Минисџарсџива јросвјејте и црквених јослова*, укупно 106 фасцикли.

Дио вриједних докумената налази се и у Завичајном музеју у Пљевљима и у Архивском одјељењу Државног архива Црне Горе у Никшићу. У Архиву у Никшићу за изучавање Дробњака најзначајнији је *Фонд кайеџана Јевџа Милеџина Николића*.¹²

У Архиву Србије грађа о Дробњацима се налази у фондовима: *Књажевска канцеларија*, *Минисџарсџиво унутрашњих дела*, *Минисџарсџиво иносџраних дела Краљевине Србије – јолиџичко оделење 1871–1918*. (микрофилмована грађа), *Минисџарсџиво иносџраних дела – јросвјејно-јолиџичко оделење 1891–1915*, као и више фондова збирки, личних и породичних фондова. Највише грађе везане за дешавања у Дробњацима садржи фонд *Минисџарсџива иносџраних дела В-оделење*, као и збирка По-

¹¹ У Архиву Историјског института Црне Горе у Подгорици, у фасцикли број 482 налази се списак лица којима су издати пасоши од 1889. до 1897. године. Мишљење истраживача је да и овај фонд треба објединити.

¹² *Фонд Јевџа Милеџина Николића* садржи разна акта Жупског начелства, разна потраживања и суђења, наредбе, правила, протоколе, законске прописе и њихово тумачење на терену, приватна писма, преписку са турским властима, акта која се односе на устанак 1875. и рат 1876. и 1877. године

клона и откупа. Документа из фонда *Министарства иностраних дела Краљевине Србије – Политичко-просветно одељење* (ПП) и *Политичко одељење* (ПО) се у цјелини чувају у Архиву Србије у Београду.

Нека документа су тешко читљива, дио текста је изблиједио или је документ физички оштећен. Због ових тешкоћа постоји могућност да и поред пажљивог увида нека лична имена и презимена, топониме или поједине ријечи није могуће адекватно или до краја прочитати.

Архивски фонд *Књажевска канцеларија* састављен је из четрдесет одјељака, неједнаких по величини. Као посебне архивске цјелине у великом фонду, оне носе разне службене називе према своме садржају. Грађа из овог фонда је разноврсна, неједнака по научној вриједности, али увијек богата историјским чињеницама. Документа *Књажевске канцеларије*, која се чувају у депоима Архива Србије, сређена су према одговарајућим административно-правним подручјима, нахијама. Књажевска канцеларија као врховно надлештво за владе кнеза Милоша, формално није установљена ниједном посебном одлуком кнежевом, већ је настала у конкретним условима друштвеног живота. Овај фонд садржи грађу насталу радом само канцеларије кнеза Милоша у вријеме прве његове владе од 1815. до 1839. године, укупно 133 кутије списка. Грађа Књажевске канцеларије послје 1839. године налази се у саставу фонда *Министарства иностраних дела*. Око 1820. године у Канцеларији је установљено Инострано одељење које је водило рачуна о спољашњој преписци. Од 1833. надаље Канцеларија је имала два одељења, Инострано (И) које се бавило иностраним пословима и Внутрено (В) које је обављало све послове унутрашње кнежеве политике. Из фонда *Књажевске канцеларије* грађу су дјелимично публиковали: Данило Вуловић и др Радосав Марковић.¹³

Као примјер добро очуваног документа из овог фонда може се издвојити писмо књазу Милошу Обреновићу од 2. августа 1837. године које му шаље парох дробњачки Вид Шаранац.¹⁴ Текст из ових докумената је прворазредан извор и за историју језика и лингвистику уопште. Дат је вјеродостојно као у оригиналу. У томе и јесте предност збирки докумената. Ништа се не изоставља нити мијења у било ком погледу. Чува

¹³ *Књажевска канцеларија, књижа прва, Нахија Пожешка 1815–1839*, приредио Данило Вуловић, Београд, 1953.

Књажевска канцеларија, књижа друга, Крајујевачка нахија 1815–1839, приредио Др Радосав Марковић, Београд, 1954.

¹⁴ Архив Србије, *Књажевска канцеларија*, XXXV–861.

се језичка аутентичност текста. Не врши се прилагођавање савременом правопису ради бољег разумијевања текста. Иначе су рукописи докумената из Дробњака писани ћирилицом, у каснијим временима реформисаном азбуком, по тада важећем правопису.

Збирке у Архиву Србије у којима се налазе подаци о Дробњацима су: Поклони и откупи, Вариа, Збирка Мите Петровића, Збирка Андрије Лубурића, Збирка географских карата, Збирка фотографија.

Збирка Андрије Лубурића је драгоцјена за проучавање друштвених односа у Дробњацима, правног живота, психологије људи, карактерологије. Извори из ове збирке нам говоре о томе да су се Дробњаци врло рано почели опирати турској власти. Као посебни догађаји забиљежени су устанак у Дробњаку 1805. и повезивање са Карађорђевим устаницима 1809. године. Од нарочитог значаја су документа и забиљешке које расвјетљавају вријеме Петра II Петровића Његоша. Иако су бројне забиљешке из ове збирке заправо свједочанства свједока, па самим тим представљају другоразредан извор, оне умногоме потпомажу да се створи јаснија представа догађаја који су сачувани још само у свијести народа.

Збирка Мите Петровића обухвата документа од 1711. до 1899. године. Ипак највећи дио докумената је везан за период од 1816. до 1842. године. У фонду су 62 кутије са 8.269 инвентарних јединица.

Од личних фондова који се чувају у Архиву Србије као значајније за проучавање Дробњака издвојио бих фондове Јована Цвијића, Стојана Новаковића и Љубомира Ковачевића.

Вриједна документа историји дробњачког племена у Архиву Српске академије наука и уметности могу се наћи у *Исѣисима из Бечкої државної архива* везаним за историју Црне Горе у XIX вијеку др Владана Ђорђевића, *Заосѣавшиѣини Јована Цвијића, Јована Томића, војводе Пеѣира Вукоѣића, Иѣѣаѣи Жуѣића, Вука Сѣефановића Карацића*, као и у Етнографској збирци. У овај Архив су премјештени и фондови из Архива Историјског института САНУ, а за Дробњак су значајне *Заосѣавшиѣина Маѣије Бана* и *Заосѣавшиѣина Јована Рисѣића*. Наравно, прије самог истраживања, неопходно је добро и детаљно проучити водич кроз архивску грађу.

У Архиву Војноисторијског института у Београду од највећег значаја за писање историје Дробњака су спискови, односно попис умрлих, погинулих и палих у ратовима од 1912–1918. године.

У архивској грађи Историјског архива Београда се налази *Задужбина Илије М. Коларца* са документима насталим у периоду између 1838.

и 1945. године. Коларца, као богатог и имућног човјека многи моле за помоћ, између осталих и Павле Церовић из Дробњака, који 25. августа 1858. моли за помоћ да иде у Русију „поради слушања војни наука”.

Осим већ назначених фондова из разних архива, за проучавање Дробњака од особитог значаја су и објављена документа, штампа – углавном црногорска, стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине као и разни мемоари. Од огромног је значаја и руска грађа – објављивана и она која се налази у Архиву Музеја на Цетињу.

Дневна штампа, периодични листови и часописи који су излазили како у Црној Гори и Србији, тако и у земљама које су се налазиле под влашћу Турске или Аустроугарске, добрим дијелом својим фрагментарним подацима допуњују архивске изворе, а некада их и потврђују чиме се добија јаснији одговор на велики број питања која се посматрају у раду. Потребно је истаћи да је из дневне штампе, периодичних листа и часописа могуће користити велики број података које у архивској грађи није могуће пронаћи. Мемоарска грађа везана за Дробњак не даје много података на основу којих бисмо сазнали нешто више од онога што смо из архивске грађе или штампе и литературе могли сазнати. Али и то мало података је веома драгоцјено и има своју научну вриједност.

На основу архивских истраживања и коришћења бројних докумената као најпоузданијег извора и начина за објашњавање и расвјетљавање појава и догађаја, могуће је приказати политичке и привредне прилике на подручју Дробњака, као и укупност просвјетних и културних збивања. Сходно расположивој архивској грађи у потпуности није могуће одговорити на сва проблемска питања, али је зато могуће дјелимично одговорити на покренута питања, отворити одређена питања и проблеме, указати на основне правце будућег научног дјеловања.

Посматрано у цјелини, грађа из архива и библиотека Црне Горе и Србије има изузетан значај за изучавање низа појава и процеса у нашем друштву. Њено богатство и обим захтијевају још много стрпљивог и свестраног рада истраживача најразличитијих оријентација.

Žarko LEKOVIĆ

MATERIAL ON DROBNJACI IN ARCHIVES
OF MONTENEGRO AND SERBIA

Summary

Clarification of the past Drobnjaks tribes can not be only based on research in archival institutions in Montenegro. Based on documents from the archives of Serbia and Montenegro, it is possible to reconstruct events on the territory of Drobnjak. Documents related to Drobnjak can be found at the Museum in Cetinje, Montenegro's National Archives, the Archives of the Historical Institute of Montenegro in Podgorica, the Regional Museum in Pljevlja.

Valuable documents relating to the history Drobnjaks tribe and kept in the Archives of Military History Institute in Belgrade and the Historical Archives of Belgrade. Observed in the whole material from the archives and library of Serbia and Montenegro has great importance for the study of a series of phenomena and processes in our society.